

KOMUNIKATY

TADEUSZ WOJCIECH LANGE
(Poznań)

ARCHIWUM I BIBLIOTEKA ZWIĄZKU POLSKICH KAWALERÓW MALTAŃSKICH W POZNANIU

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości naturalną kolejną rzeczą utworzono i u nas narodową organizację Zakonu Maltańskiego, grupującą wszystkich jego polskich członków; dotychczas byli oni nie tylko rozproszeni na terenach trzech zaborów, ale także zgrupowani w trzech różnych strukturach Zakonu. Założycielami organizacji stali się polscy kawalerowie maltańscy z byłego zaboru pruskiego, ponieważ właśnie w pruskiej, stosunkowo niewielkiej i prężnie działającej organizacji „maltańczyków” (*Verein der schleschischen Malteserritter*) wytworzyły się wśród polskich członków wystarczająco silne więzi interpersonalne¹. Związek Polskich Kawalerów Maltańskich zarejestrowano w Sądzie Grodzkim w Poznaniu 31 sierpnia 1920 r. Tak zatem Poznań stał się siedzibą polskiej „Malty”.

Początkowo prezydentem Związku był Ferdynand ks. Radziwiłł, ale stopniowo coraz większą rolę w organizacji zaczął odgrywać energiczny ziemianin ze Smogulca, Bogdan hr. Hutten-Czapski, emerytowany oficer kawalerii, do niedawna poseł do pruskiego *Herrenhaus* i okazjonalny dyplomata w służbie państwa pruskiego. To dzięki jego staraniom ZPKM został uznany oficjalnie przez władze zakonne w Rzymie 27 czerwca 1927 r. i to on po śmierci F. Radziwiłła został kolejnym prezydentem Związku. Objęcie prezydentury przez Hutten-Czapskiego i uznanie organizacji przez Wielkie Magisterium w Rzymie spowodowało znaczne ożywienie działalności ZPKM. Od tego czasu przyjęcia kolejnych kawalerów maltańskich odbywały się za pośrednictwem Związku, który dla selekcji kandydatów pod względem „genealogenicznym” powołał własną Komisję Badawczą. To właśnie napływ dokumentacji rodowodowej i wzmożona produkcja epistolarna

¹ Powstanie krajowego związku polskich „maltańczyków” opisane zostało przeze mnie dość szczegółowo w artykule *Pruskie korzenie Związku Polskich Kawalerów Maltańskich*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, t. 21 – 1997 (1999), s. 69-87.

prezydenta Czapskiego spowodowały potrzebę posiadania przez Związek Polskich Kawalerów Maltańskich własnego archiwum.

Jednym z pierwszych kandydatów na członków Zakonu wysuniętych przez nowo powstałą organizację był ks. Edmund Majkowski. Od r. 1919 działał on jako archiwariusz archidiecezjalny oraz bibliotekarz Poznańskiego Seminarium Duchownego i był jednym z inicjatorów utworzenia w r. 1925 Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, którego po otwarciu 27 maja 1926 r. został następnie dyrektorem². Mając w perspektywie współdziałał w zredagowaniu podręcznika na użytek obecnych i przyszłych polskich kawalerów maltańskich (do czego zobowiązał go Konwent, czyli walne zgromadzenie ZPKM 1 października 1927 r.)³, ks. Majkowski podjął inicjatywę utworzenia archiwum organizacji przy kierowanej przez siebie instytucji. Własnoręcznie przygotował projekt statutu Archiwum i statutu Biblioteki ZPKM⁴ i podjął się opieki nad nimi. Sugerował zakup solidnej szafy, która by je pomieściła. W lipcu 1928 r. ks. Majkowski zwrócił się do B. Hutten-Czapskiego z prośbą o oficjalne mianowanie archiwariuszem Związku, od czego ów się uchylił, zastaniając się brakiem kompetencji⁵. Wyasygnował wszelako 300 zł na zakup wspomnianej wcześniej szafy. Sprawa archiwum stanęła publicznie na forum Związku 1 czerwca 1929 r., kiedy to poruszono ją na Konwencie, odbywającym się w Poznaniu. W punkcie 7 protokołu z Konwentu znalazł się następujący zapis: „Prezydent zwraca uwagę na okoliczność, że dokumenta a mianowicie tablice genealogiczne nie powinny się znajdować w przechowie osoby prywatnej i że zachowywanie ich w gmachu publicznym, dającym większe gwarancje od ognia, jest konieczne. W tych warunkach zdaje się utworzenie Archiwum Związku, w którym także będą przechowywane książki dotyczące się spraw maltańskich, koniecznym potrzebem. Prezydent proponuje, aby uprosić Jego Eminencję Ks. Kardynała Hlonda, aby zezwolił na przechowanie tego archiwum w Archiwum Diecezjalnym, z zachowaniem całkowitej odrębności. Konwent zgadza się na tę propozycję i poleca Zarządowi opracowanie szczegółowego regulaminu i mianuje Archiwariuszem Konfratra X. Prałata Majkowskiego, który ten urząd z podziękowaniem przyjmuje. [...] Konwent upoważnia Zarząd do wydatkowania na cele archiwalne roczną sumę do 2.000 zł”.

Istotnie, w kilka miesięcy później B. Hutten-Czapski wystąpił z listem do kardynała Hlonda o zgodę na przechowywanie akt ZPKM w Archiwum Ar-

² Por.: J. Nowacki, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 38 (1938), z. 2, s. 199 i tegoż *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 233.

³ Ostatecznie wydany on został w 1932 r. w Warszawie jako *Podręcznik Związku Polskich Kawalerów Maltańskich*.

⁴ Są one załącznikami do listu ks. Majkowskiego do B. Hutten-Czapskiego z dnia 17 listopada 1927 r., Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), *Związek Kawalerów Maltańskich* (dalej: ZKM), poz. 38.

⁵ AAP, ZKM, poz. 40. Ks. Majkowskiemu zależało na szybkiej nominacji, ponieważ chciał ją przedstawić do zatwierdzenia prymasowi i uzyskać uwzględnienie tej godności w aktualizowanym spisie duchownych.

chidiecejalnym i na przyjęcie urzędu archiwariusza przez ks. Majkowskiego. Zgoda udzielona została listem z dnia 8 października 1929 r.⁶ Związek starał się o uzyskanie na terenie Archiwum pomieszczenia na posiedzenia zarządu (planowano ozdobić je portretem zmarłego pierwszego prezydenta, Ferdynanda Radziwiłła⁷), ale starania te nie odniosły skutku.

Tymczasem archiwaliów ZPKM przybywało. Jeszcze w r. 1927 lub 1928 członek Związku płk Zbigniew Belina-Prażmowski przekazał na ręce Bogdana Hutten-Czapskiego starą pieczęć Wielkiego Przeoratu Polskiego z herbem Adama Ponińskiego, którą to pieczęć prezydent testamentem zobowiązał się przekazać Związkowi⁸.

W roku 1929 (lub 1930) Zdzisław Skarzyński z Tarzec ofiarował do Archiwum krzyż maltański pozostały po zmarłym członku Zakonu, Zbigniewie hr. Ostro-róg-Gorzeńskim⁹. W kwietniu 1930 r. archiwum, a właściwie biblioteka Związku wzbogaciła się o kolejny dar płk Beliny-Prażmowskiego, w postaci 5-tomowego, amsterdamskiego wydania *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem appelez depuis de Chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les Chevaliers de Malte* Vertota z 1780 r.¹⁰

W październiku 1930 r. sam prezydent ZPKM przekazał do Archiwum 24 tablice genealogiczne, a także wspomnianą wyżej pieczęć Wielkiego Przeora. Jak się wydaje, były to jedyne materiały znajdujące się w posiadaniu prezydenta Związku, które przekazane zostały do archiwum ZPKM za jego życia.

Świeżo mianowany kawalerem maltańskim Jan Czarnowski z Rossochy, ponoć na prośbę konfratra, adm. Jerzego Zwierkowskiego¹¹, przekazał z kolei bibliotece Związku szereg cennych XVII, XVIII i XIX-wiecznych dzieł związanych z dziejami Zakonu. Były tam m.in. dość tajemnicze, nieznane bibliografom zakonnym dzieło Baudoina i de Naberata (?) *Histoire des Chevaliers de l'Ordre de Malte* (tom 1, wydany w Paryżu *in folio* w r. 1629) i *Histoire des Chevaliers Hospitaliers...* Vertota w 7-tomowej paryskiej edycji *in octavo* z 1778 r., a także de Borchy *Lettres sur la Sicilie et l'ile de Malthe* w dwóch tomach *in octavo*, wydane w Turynie w r. 1782¹².

Zachęcony tymi przykładami, 24 listopada 1930 r. prezydent Hutten-Czapski wystosował do członków Związku apel o nadsyłanie dalszych książek do biblioteki

⁶ *Tamże*, poz. 38.

⁷ *Tamże*.

⁸ Protokół Konwentu z 1928 r.

⁹ Protokół Konwentu.

¹⁰ List B. Hutten-Czapskiego do ks. Majkowskiego pilotujący ten dar. AAP, ZKM, poz. 38.

¹¹ Vide list Zwierkowskiego do sekretarza B. Hutten-Czapskiego, Antkowiaka, z 14 listopada 1930 r. *Tamże*, poz. 39.

¹² List ks. Majkowskiego do prez. Czapskiego z listą darowanych książek nosi datę 11 listopada 1930 r. *Tamże*, poz. 38.

„maltańskiej”¹³. Na apel odpowiedział Gustaw Breza z Więckowic (pow. Poznań), który ofiarował Bibliotece trzy tomy z wcześniejszego (z 1742 r.) amsterdamskiego wydania *Histoire... Vertota i polskiego „białego kruka” – Zbiór krótki wiadomości potrzebnych kawalerowi maltańskiemu...* [Sendlingera de Rozan] z 1775 r.

Starający się dopiero o przyjęcie do Zakonu posiadacz ponad stutomowej biblioteki heraldyczno-genealogicznej Zdzisław Karwosiecki z Konstancina k/Warszawy ofiarował Bibliotece ZPKM najpierw 10 książek z tej dziedziny, a następnie – już jako członek – kilka dalszych¹⁴. Np. w r. 1934 Karwosiecki przesłał do biblioteki Związku 6 pozycji, wśród których obok dzieł o charakterze genealogicznym znajdowało się klasyczne opracowanie K. Tymienieckiego dotyczące uposażenia joannitów w Zagości.

Z. Karwosiecki nie był jedynym ofiarodawcą spoza kręgu „maltańskiego”: oto w 1932 r. L. Zaremba-Rychwalski nadesłał do biblioteki monografię swego rodu, a w r. 1933 współpracujący ze Związkiem poznański prawnik Stanisław Sławski (mianowany zresztą trzy lata później kawalerem magistralnym) ofiarował jego bibliotece *Justiz-Reglement* z r. 1787.

W tym samym roku ks. Majkowski niespodziewanie odwołany został ze stanowiska dyrektora Archiwum Archidiecezjalnego i skierowany do Belgii, gdzie zajmował się przez czas pewien pracą naukową w tamtejszych klasztorach¹⁵ i pracą duszpastersko-oświatową wśród zatrudnionych tam polskich górników, a po powrocie w następnym roku nakazano mu objąć probostwo w Kopanicy k/Nowego Tomyśla¹⁶. Tak więc archiwum i biblioteka ZPKM straciły swojego opiekuna. Ks. Majkowski sugerował, by zastąpił go w tej funkcji ks. Karol Mazurkiewicz, proboszcz od św. Jana i także kapelan ZPKM. Prymas zdecydował jednak, że z przyczyn praktycznych funkcję archiwariusza Związku każdorazowo pełnić będzie zwierzchnik Archiwum Archidiecezjalnego. Osobą tą był początkowo ks. Kaim¹⁷.

W latach następnych, być może wskutek nieobecności niestrudzonego ks. Majkowskiego, wokół bibliotecznej kolekcji Związku panuje cisza. Jedyna wzmianka w archiwach dotyczy kolejnego daru bliżej nie określonych „dzieł genealogicznych”, które biblioteka otrzymała w 1935 lub 1936 r. od wspomnianego już Zdzisława Karwosieckiego¹⁸.

¹³ Pismo nr 446. *Tamże*, poz. 116.

¹⁴ Protokoły Konwentów z 1932 i 1934 r.

¹⁵ Jak sam donosił B. Hutten-Czapskiemu w liście z 6 czerwca 1933 r. AAP, ZKM, poz. 38.

¹⁶ Por.: M. Wojciechowska, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19 (1974), s. 202-203.

¹⁷ Por.: list B. Hutten-Czapskiego do ks. Majkowskiego z 13 czerwca 1933 r. AAP, ZKM, poz. 38.

¹⁸ Protokół Konwentu z 1936 r.

Prezydent Bogdan Hutten-Czapski zmarł 7 września 1937 r. W artykule 8 swego testamentu postanowił co następuje: „Związkowi Polskich Kawalerów Maltańskich, Towarzystwu wpisanemu w Poznaniu zapisuję: a) 20.000 złotych b) znajdujące się w moich zbiorach książki, rysunki, pieczętki oraz inne przedmioty dotyczące się Zakonu Maltańskiego. Wszystkie akta ZPKM mają być niezwłocznie po mojej śmierci doręczone temu członkowi Związku, który w razie mej śmierci jest statutowo powołany do pełnienia obowiązków Prezydenta wymienionego Związku”.

21 marca 1938 r. wykonawca testamentu, Józef Hutten-Czapski, powiadomił o jego treści wiceprezydenta ZPKM Alfreda Chłapowskiego, który na konwencie Związku w trzy dni później obrany został zresztą nowym prezydentem Związku. Chłapowski już wcześniej interesował się „maltańską” dokumentacją pozostawioną przez zmarłego prezydenta: zwalniając w imieniu zarządu ZPKM z dniem 31 grudnia 1937 r. z pracy dotychczasowego szefa kancelarii Związku i jednocześnie sekretarza B. Hutten-Czapskiego, Władysława Antkowiaka, polecił mu uporządkowanie znajdujących się w Smogulcu akt organizacji. Jak się okazało, było tego całkiem sporo. W styczniu 1938 r. Antkowiak pisał do Chłapowskiego: „Akta i książki darowane, jak i znajdujący się tutaj zapas „Podręcznika ZPKM”, razem ponad 300 tomów zajmą dość poważną przesyłkę i będą do zapakowania wymagały kilku skrzyń”¹⁹.

Z niewiadomych powodów wspomniana przesyłka przekazana została do Archiwum Archidiecezjalnego dopiero pół roku później, dnia 24 czerwca 1938 r. Jak wynika ze spisu²⁰ sporządzonego przez urzędującego jeszcze w Smogulcu i nadzorującego przewóz Antkowiaka, w poznańskim Archiwum znalazło się wtedy około 100 ponumerowanych teczek korespondencji²¹, 5 pieczętek ZPKM, kartony z „materiałami piśmiennymi”, Książka Protokolarna Zarządu, Książka Protokolarna Konwentów, a także 203 egzemplarze *Podręcznika Związku Polskich Kawalerów Maltańskich* i dodatkowo 48 luksusowych egzemplarzy na papierze czerpanym, 16 egzemplarzy *Ruolo Generale*, 25 egzemplarzy *Statutu ZPKM* z 1927 r., 110 egz. *Statutu* z 1931 r., szereg egzemplarzy „*Rivista del Sovrano Ordine Militare di Malta*” (czasopismo zakonne) i innych włoskich pism. Ponadto znajdowało się tam kilkanaście książek zapisanych Związkowi przez prezydenta Hutten-Czapskiego: *Ruolo di Malta* z lat 1877, 1880, 1886, 1890 i 1921, oraz szereg niezwykle cennych XVIII i XIX-wiecznych pozycji związanych z dziejami Zakonu, a wśród nich *Codice Diplomatico del Sacro Militare Ordine Gerosolimitano oggi di Malta* z 1737 r., *Codice del Sacro Militare Ordine Gerosolimitano* z 1782 r.,

¹⁹ AAP, ZKM, poz. 39.

²⁰ Por.: list Antkowiaka do A. Chłapowskiego z dnia 25 czerwca 1938 r. *Tamże*, poz. 209.

²¹ Archiwum zostało później inaczej zorganizowane, ale pierwotne sygnatury są nadal do odtworzenia.

Privilegi della Sacra Religione di San Giovanni Gerosolimitano z 1777 i kolejne (7-tomowe) wydanie *Histoire... Vertota*. Wśród dzieł polskich znajdował się tam egzemplarz wzmiankowanego już *Zbioru krótkiego... Sendlingera de Rozan* i szereg innych pozycji historycznych i orderoznawczych, m.in. opracowania S. Łoży.

Prezydentura A. Chłapowskiego nie trwała nawet rok. Ustupując z tego stanowiska 25 listopada 1938 r. oświadczył: „Wszystkie akta prezydenta przekazałem Szefowi Kancelarii w Poznaniu”²². Owym szefem kancelarii był zatrudniony przez Chłapowskiego w lipcu 1938 r. Stefan Fontana, o którym nic bliższego nie wiadomo.

*

Aktualnie przedwojenne archiwum Związku Polskich Kawalerów Maltańskich przechowywane jest w zespole ZKM (Związek Kawalerów Maltańskich) w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Zespół ten stanowi 285 j.a. (teczek), na które składa się głównie archiwum prezydenta Związku Polskich Kawalerów Maltańskich, Bogdana Hutten-Czapskiego. Obejmuje ono niefolio- wane listy i dokumenty z lat 1926-1937 (okres jego prezydentury) otrzymane zarówno przez niego osobiście, jak i przez kancelarię Związku, a także odpisy listów i dokumentów wysyłanych przez niego zarówno prywatnie, jak i oficjalnie jako prezydenta. Znajduje się tam również nieco materiałów dotyczących lat 1923-1925, a także z r. 1938 (czasy prezydentury A. Chłapowskiego). Archiwum to jest z grubsza uporządkowane tematycznie. Oprócz teczek korespondencji są tam pojedyncze koperty, pakiety i rulony zawierające głównie tablice genealogiczne członków²³ (sygn.: 150-191, 284) i różnego rodzaju reprodukcje, fotografie i wycinki prasowe, a także pewna ilość pozycji broszurowych (np. wspomniane egzemplarze *Rivista...* ze zbiorów B. Hutten-Czapskiego) i kilka zaledwie książkowych²⁴. Nie ma wśród nich jednak żadnego ze wspomnianych wyżej XVII-, XVIII- i XIX-wiecznych „białych kruków”; nie znajdują się one także w zbiorach bibliotecznych poznańskiego Archiwum Archidiecezjalnego. Zagięły także wspomniane wyżej, związane z Zakonem Maltańskim obiekty muzealne.

²² Protokół Nadzwyczajnego Konwentu 1938 r.

²³ Zarówno w postaci fotokopii, jak i malowanych na kartonie, a nawet na pergaminie.

²⁴ Głównie autorstwa członków ZPKM, w tym jeden egzemplarz *Podręcznika...*

ARCHIWUM ZWIĄZKU
POLSKICH KAWALERÓW MALTAŃSKICH
w POZNANIU

Poza wymienionymi dokumentami w zespole ZKM znajduje się niewielkie osobiste archiwum ks. Majkowskiego (sygn. 116 i 149) i nieuporządkowane papiery po ostatnim międzywojennym skarbniku Związku, Zygmuncie Kieszkowskim (sygn.: 196-197, 204-205, 214-216), obejmujące zasadniczo okres 1936-1941, aczkolwiek znajdują się tam pojedyncze materiały zarówno wcześniejsze jak i późniejsze, sięgające roku 1948. Jak się wydaje, tę wojenną i powojenną dokumentację Związku dołączył do zespołu ZKM członek Związku Stanisław Milewski-Lipkowski, o którym wiadomo, że wielokrotnie odwiedzał po wojnie Poznań i w Archiwum bywał.

W latach dziewięćdziesiątych, po powrocie Związku Polskich Kawalerów Maltańskich „z emigracji” ówczesny jego Delegat na kraj Juliusz Ostrowski podjął starania, by także powojenne archiwalia Związku trafiły do Archiwum Archidiecezjalnego. W r. 1997 przekazał tam m.in. dokumentację dotyczącą rodowodów kandydatów, którą sam zebrał jako członek Komisji Badawczej w latach 1985-1997, a już jako prezydent Związku doprowadził w 1999 r. do przesłania do Archiwum z Francji akt z czasów prezydentury Władysława Ponińskiego (1975-1992). Trwają prace nad przekazaniem do kraju i umieszczeniem w Archiwum kolejnych, rozproszonych po Europie, zespołów powojennych archiwaliów polskiej „Malty”.

*

Nasuwa się pytanie o losy bogatego i niezwykle cennego księgozbioru Związku Polskich Kawalerów Maltańskich. Być może znajdował się on wśród tych książkowych zasobów Archiwum, które umieszczono w latach 1940-41 w składnicy ksiąg w kościele św. Michała i które spłonęły wskutek nalotu aliantów w Zielone Świątki 1944 r.²⁵ Nie można jednak wykluczyć, że zdeponowany gdzie indziej ocalał w całości, lub uległ rozproszeniu już po wojnie.

Książki opatrzone są jedną z trzech reprodukowanych powyżej pieczęci. Ktokolwiek natrafi na ślad księgozbioru, proszony jest o powiadomienie Związku Polskich Kawalerów Maltańskich (ul. Karmelicka 8/7, 31-128 Kraków), który jest jego prawnym właścicielem.

²⁵ L. Nowacki, *Losy wojenne Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, w: „Sprawozdania PTPN”, t. 13 (1945/1946), Poznań 1947, s. 45-46.